

مقایسه دگردیسی نبرد قهرمانان در شاهنامه فردوسی در تطبیق با حماسه قهرمانان جهان: ایلید، ادیسه و رامایانا (با تأکید بر شاهنامه طهماسبی)

چکیده

روایات اساطیری همواره با اشارات و دلالت‌های رمزگونه و رازآلود همراه بوده است. یکی از این امور شگفتی‌آفرین، دگردیسی موجودات و شخصیت‌هاست. دگردیسی یکی از مهم‌ترین عناصر ادبیات حماسی و اسطوره‌ای محسوب می‌شود. در ادبیات حماسی در پاره‌ای از موارد چهره‌های اسطوره‌ای دچار تغییر شکل و دگردیسی‌های چشم‌گیری شده‌اند. دگردیسی در شاهنامه و دیگر حماسه‌های دنیا با توجه به تفاوت‌های جغرافیای و فرهنگی ایران و دیگر نقاط جهان، جلوه‌های گوناگون، و تفاوت‌ها و شباهت‌های زیادی دارد. در شاهنامه معمولاً شاهان، دیوان و جادوگران دگرگون می‌شوند و قدرت دگرگونی دارند؛ در حماسه‌های یونان و هند نیز خدایان و ایزدان بیشتر دگرگون می‌شوند. در پژوهش پیش رو تلاش شده است چگونگی، نحوه و انواع دگردیسی در شاهنامه، ایلید، ادیسه، و رامایانا بررسی، و با یکدیگر مقایسه شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد بیشتر دگردیسی‌های شاهنامه در نبرد قهرمانان در خشکی و اغلب دگردیسی‌های ایلید و ادیسه در آب‌های بیکران به وقوع می‌پیوندد. شکل دگردیسی در شاهنامه در هیئت آدمیان، سنگ، ابر و اژدها است، و در حماسه‌های ایلید و ادیسه و رامایانا معمولاً در هیئت پهلوانان و شاهزادگان و پرنده‌گان است. دگردیس‌کننده‌ها و شونده‌ها پس از رسیدن به مقاصد خود، به شکل اصلی خود بازمی‌گردند. هدف از دگردیسی‌ها در همه حماسه‌ها بیشتر کمک، فریب، نجات و آزمایش است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی چگونگی، نحوه و انواع دگردیسی در شاهنامه، ایلید، ادیسه و رامایانا.
۲. بررسی دگردیسی نبرد قهرمانان در شاهنامه طهماسبی.

سؤالات پژوهش:

۱. نحوه و انواع دگردیسی در شاهنامه، ایلید، ادیسه و رامایانا چگونه است؟
۲. مختصات دگردیسی نبرد قهرمانان در شاهنامه طهماسبی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: دگردیسی، شاهنامه، ایلید، ادیسه، رامایانا.

مقدمه

بدن انسان اهمیت محوری در ادراک و شیوه ارتباط او با جهان دارد. صورت جسمانی انسان، اموری همچون حرکت، تغذیه و نحوه ارتباط با دیگر موجودات زنده را مدیریت می‌کند و به آن شکل می‌دهد، به همین علت، نقشی اساسی در تعیین هویت انسان و تمایز با دیگر موجودات بازی می‌کند. با دگردیسی اما مرزهای جسمانی از پایه دگرگون می‌شود. دگردیسی در واقع فرایندی است که در آن ماهیت و شکل موجودات به خصوص موجودات افسانه‌ای باتوجه به شرایطی و برای اهدافی تغییر می‌یابد تا بتواند در شرایط جدید و با ماهیت جدید ادامه حیات دهد.

استفاده از ایده دگردیسی جسمانی انسان به حیوانات و دگردیسی حیوانات به انسان، سابقه‌ای دیرینه در ادبیات و به‌ویژه در ادبیات حماسی دارد. ردپای این ایده را می‌توان در آثار ادبی کهن همچون شاهنامه، ایلیاد، ادیسه و رامایانا همچنین در آثار مدرنی همچون «مسخ»، اثر «کافکا» و «قلب سگی»، اثر «بولگاکف» یافت. روایات اساطیری همواره با اشارت‌ها و دلالت‌هایی رمزگونه و نمادین و اموری شگفت‌انگیز همراه‌اند. این شگفتی‌ها در منطق اسطوره، چیزی جز باورها، امیال و آرزوهای دیرین انسان‌هایی کهن برای رهایی از ابهامات و پیچیدگی‌های هستی نبوده است. یکی از این امور شگفتی‌زا دگردیسی موجودات و پدیده‌ها به یکدیگر است که خود حاصل خلاقیت‌های کهن و نشان‌دهنده تجلیات گوناگون روانی، اجتماعی، زبانی، زمانی و مکانی انسان‌ها در دوره‌های باستانی است. این دگردیسی‌ها گاهی در متون حماسی جلوه‌های خاص به خود می‌گیرند. دگردیسی در آثار حماسی و اسطوره‌ای به معنای تغییر شکل ظاهری و اساس و هویت شخص یا چیزی با استفاده از نیروی ماوراءالطبیعی است. در این حماسه‌ها و اسطوره‌ها، خدایان و ایزدان و قهرمانان و برخی جانداران به مدد قدرت ماوراءالطبیعه و تخیل انسان به اشکال و هویت مختلف مبدل می‌شوند.

معانی و مفاهیم دگردیسی متعدد است و می‌توان آن را به گونه‌های زیر تقسیم کرد: دگردیسی نمادها که در آن عوامل مختلف سیاسی، تغییرات سبکی و توجه به مخاطب و ... تأثیرگذارند، دگردیسی رمان که در آن، تغییرات هم شامل ظاهر و ساختار می‌شود و هم محتوا و مضمون را در برمی‌گیرد، دگردیسی رنگ، دگردیسی هویت انسان، دگردیسی سیر تحول تصویر شعری، دگردیسی قهرمان و دگردیسی در اسطوره؛ اما آنچه در این مقاله مدنظر است، دگردیسی خدایان، قهرمانان و موجودات اسطوره‌ای و حماسه‌ای است. این مقاله بر آن است تا با مطالعه شاهنامه و برخی از حماسه‌های مهم جهان، انواع دگردیسی در شخصیت‌های اسطوره‌ای را استخراج کرده و سپس به مقایسه آن‌ها بپردازد. شیوه تحقیق در این مقاله به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای است؛ بدین صورت که نگارنده ابتدا به مطالعه و بررسی درباره دگردیسی، حماسه و اسطوره پرداخته، سپس انواع دگردیسی در شاهنامه، ایلیاد، ادیسه، و رامایانا را نشان داده و در نهایت به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های دگردیسی در شاهنامه با حماسه‌های ذکرشده پرداخته است.

درباره دگردیسی در حماسه و اسطوره تا به حال تحقیقات ارزشمندی صورت گرفته و آثار بسیاری نوشته شده است؛ منصور رستگار فسایی در این زمینه کتاب جامع و ارزشمند «پیکرگردانی در اساطیر» را نوشته و در آن به دگردیسی در اسطوره‌های ایران و جهان پرداخته است. مقالاتی بی‌شماری هم در این زمینه چاپ شده است که از آن جمله می‌توان به موارد به «دگردیسی‌های قهرمانان در شاهنامه» (۱۳۹۱) نوشته مصیب اشکی، «پیکرگردانی در منظومه‌های فارسی رامایانا» (۱۳۹۷) نوشته پریسا سلطانی، «تحلیل ترانسانه‌ای دگردیسی و آیین تشریف در شاهنامه به روایت تصویر» (۱۳۹۲) نوشته منصور مهرنگار، «بررسی جامعه‌شناختی پیکرگردانی اژدها در متون حماسی ایران: (۱۳۹۸) نوشته محمد عباس‌زاده اشاره کرد؛ اما جست‌وجوی نگارنده نشان می‌دهد تاکنون مقاله یا پژوهشی که دگردیسی در شاهنامه را با دگردیسی در ایلیاد، ادیسه و رامایانا مقایسه کرده باشد صورت نگرفته است.

نتیجه‌گیری

باتوجه به بررسی‌های انجام‌شده، مشخص شد که در حماسه‌های شاهنامه، ایللیاد، ادیسه و رامایانا انواع دگردیسی در خدایان، قهرمانان، جادوگران، و دیوان صورت گرفته است. باتوجه به شواهدی که ذکر شد، در دگردیسی‌های این حماسه‌ها می‌توان شباهت‌ها و تفاوت‌های بسیاری را مشاهده کرد که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌کنیم. در همه حماسه‌های مورد بررسی، دگردیسی یا برای کمک و یاری است، یا برای فریب، یا برای نجات جان، یا برای آزمایش. در همه حماسه‌های مورد بررسی، دگردیسی‌کننده‌ها و دگردیسی‌شونده‌ها، پس از رسیدن به مقاصد خود به شکل اصلی خود بازمی‌گردند. دگردیسی در شاهنامه نسبت به حماسه‌های مورد بررسی بسیار کم‌تر است و این نکته باتوجه به قدمت کم‌تر شاهنامه، قابل توجیه است. بیشتر دگردیسی‌ها در ایللیاد مختص خدایان و ایزدان است. این گروه در اشکال مختلفی معمولاً جهت کمک یا فریب ظاهر می‌شوند.

در دو حماسه یونانی، دگردیسی بیشتر به شکل پرندگان صورت گرفته است و این حکایت از اهمیت نمادین پرندگان در یونان دارد، همچنین به دلیل اینکه جایگاه خدایان بیشتر بر فراز آسمان و کوه المپ است، آنان همچنان جایگاه خود را حفظ کرده و به قهرمانان زمینی تبدیل نشده‌اند. این گروه برای آمدن به سوی زمین، باید شکل حیوانی را بپذیرند که جایگاه آن در آسمان باشد، اما در شاهنامه دگردیسی بیشتر به شکل جانوری از نمونه پستانداران است که این موضوع باتوجه به اقلیم خشک ایران توجیه‌پذیر است. دگردیسی در حماسه رامایانا جلوه‌های گوناگون داشته و از این میان تغییر ظاهر، مسخ شدن و طلسم و جادو بیشترین نمونه‌ها را دارد. در حماسه‌های یونانی دگردیسی‌ها بیشتر برای آمیزش ایزدی با انسان، یا ایزد دیگری است، و هدف آن اکثراً دربرگیرنده مفهوم باروری و ایجاد تعادل میان عناصر طبیعت است، در حالی که در شاهنامه بیشتر به شکل جنگ میان خوبی و بدی، تاریکی و روشنایی، خشک‌سالی و بارندگی است.

در شاهنامه دیوان، آدمیان و برخی پدیده‌ها قدرت دگرگونی دارند، در حماسه ایللیاد و ادیسه خدایان و ایزدان بیشتر دگرگون می‌شوند، در حماسه رامایانا خدایان، ایزدان، حیوانات، آدمیان و پدیده‌ها قدرت دگردیسی دارند. شکل دگردیسی در شاهنامه در هیئت آدمیان، جوان زیبا، سنگ، ابر و اژدهاست؛ در ایللیاد معمولاً در هیئت پهلوانان و شاهزادگان و پرندگان است؛ در رامایانا بیشتر در هیأت حیوانات، آدمیان و دیو. در شاهنامه، ایللیاد و ادیسه بیشتر خود شخصیت‌ها دگردیسی می‌شوند، در حالی که در حماسه رامایانا شخصیت‌ها علاوه بر خود، دیگران را هم دگردیسی می‌کنند.

فهرست منابع و مآخذ

- اظهر دهلوی، عبدالودود. (۱۳۵۰). رامین کتاب مقدس هندوان. ۲ جلدی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بهار، مهرداد. (۱۳۵۲). اساطیر ایران. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پانی پتی، سعدالدوله مسیح. (۲۰۰۹م). رامایانا. به اهتمام سید عبدالحمید ضیایی، سید محمدیونس جعفری، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- پین سنت، جان. (۱۳۸۰). اساطیر یونان. ترجمه: باجلان فرخی، تهران: اساطیر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت نامه. تهران: بی نا.
- رامین، علی؛ فانی، کامران. (۱۳۸۹). دانشنامه دانش گستر. ۱۸ جلدی، تهران، هرمس.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). پیکرگردانی در اساطیر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۱). آیین مهر (میتراایسم). ج ۱، تهران: بهجت.
- صدیقیان، مهین دخت. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیری - حماسی ایران به روایت منابع بعد از اسلام. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صفارزاده، طاهره. (۱۳۹۱). مجموعه اشعار طاهره صفارزاده. تهران: پارس کتاب.
- طبری، محمد جریر. (۱۳۵۲). تاریخ الرسل و ملوک، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- مدرسی، فاطمه؛ رستمی، فرشته. (۱۳۹۴). «دگردیسی چهره‌های نمادین در اشعار صفارزاده». نشریه فنون ادبی، دوره هفتم، شماره ۲، ۳۰-۱۵.
- هومر. (۱۳۷۸). ادیسه. ترجمه: سعید نفیسی. تهران: علمی فرهنگی.
- هومر. (۱۳۹۳). ایلیاد. ترجمه: سعید نفیسی. تهران: آوای مکتوب
- هیلتز، جان راسل. (۱۳۶۸). اساطیر ایران. ترجمه: ژاله آموزگار، احمد تفضلی، تهران: چشمه.